

NARRADOR DA GALICIA CONTEMPORÁNEA

Henrique Monteagudo

É sabido que Carlos Casares foi un escritor polifacético, con incursións felicísimas nos principais xéneros da prosa literaria, pero o legado literario máis importante que deixa ás xeracións vindeiras é a súa obra narrativa, incluíndo as súas valiosas achegas á literatura infantil, ás que se acaba de referir a académica dona Fina Casalderrey. A súa produción narrativa para adultos concrétase en seis novelas e dous libros de relatos, ademais doutros textos soltos. Sen desprezar as xoias que atesouran os seus relatos breves, a súa achega máis importante ás letras galegas e universais atópase nas súas novelas. O arco central da novelística casariana está constituído por un ciclo que ten como pórtico *Xoguetes pra un tempo prohibido* e que se completa coa triloxía formada por *Ilustrísima*, *Os mortos daquel verán* e *Deus sentado nun sillón azul*. Ese arco central veu precedido dun espléndido limiar, formado por *Vento ferido* e *Cambio en tres*, e foi seguido por un magnífico epílogo, *O sol do verán*; pola súa parte, *Os escuros soños de Clío* representa unha deliciosa fuxida cara ao fantástico un tanto excéntrica en relación á singradura literaria do noso autor. Na nosa alocución imos centrar a atención nese “arco central” da narrativa de Carlos Casares.

Despois da colección de relatos titulada *Vento ferido*, que, ao vir o lume en 1967 –fai agora cincuenta anos–, se converteu no libro inaugural da súa traxectoria narrativa, Carlos Casares internouse no terreo da novela con *Cambio en tres*, publicada en 1969. A súa seguinte entrega narrativa, *Xoguetes para un tempo prohibido*, apareceu en 1975. *Xoguetes* é unha novela testemuñal, segundo recoñece o seu autor (cito): “A obra estaba orientada a poñer en cuestión toda unha vida, que non era só miña, senón a de moita xente, de xeito que pode considerarse unha novela autobiográfica dunha xeración enteira”. En efecto, segundo, o profesor Xavier Carro, o seu amigo e coetáneo, esta novela “é un relato fidelísimo do ambiente en que medraron e se de educaron moitos dos seus lectores, rapaces crucificados polo temor ao inferno”. Nesta ficción autobiográfica está cruamente plasmada toda a miseria dunha infancia vivida nos negros anos da posguerra e a atormentada adolescencia do autor. A obra mergúllase despois no ambiente insubmisivo do estudantado universitario antifranquista dos anos sesenta, refuxiado nas catacumbas da clandestinidade para fuxir das gadoupas dun aparello represivo implacable. En palabras do xa citado Xavier Carro: “Atopamos nesta obra temas e

motivos que logo serán recorrentes no seu universo novelesco, como son o autoritarismo, a intolerancia, a violencia, a amarga realidade dunha sociedade vixiada e reprimida polo franquismo”.

Segundo o Casares, entre *Xoguetes* e *Ilustrísima*, publicada en 1980, produciuse unha inflexión: ata a primeira novela citada, a súa experiencia vital constituía a materia prima da súa obra, mentres que a partir da segunda “non forma parte da miña biografía”. Por outra parte, está fóra de dúbida que *Ilustrísima*, *Os mortos daquel verán* e *Deus sentado nun sillón azul* forman unha triloxía, concibida como tal polo propio autor. Lembremos as súas declaracións ao xornalista Tucho Calvo:

N’*Os mortos daquel verán* quería seguir o ciclo que comezara con *Ilustrísima* de reflexión sobre o fanatismo, o dogmatismo e a violencia... A miña idea era escribir tres novelas arredor dese tema, e a última estou agora con ela, retomando o mundo intolerante da posguerra.

Non obstante, o que imos tentar de mostrar aquí é que no fondo existe unha continuidade substancial entre *Xoguetes* e a devandita triloxía: ao noso parecer, a novelas da triloxía *Ilustrísima - Os mortos - Deus* constitúen unha exploración por parte do autor do que puideramos chamar “os antecedentes” da situación de opresión de que o narrador de *Xoguetes* –isto é, o propio autor, dado o carácter autobiográfico da obra– fora vítima durante as primeiras décadas da súa vida. Conforme a lectura que propoñemos, despois de recrear nesta obra a experiencia da ditadura, experiencia que levaba gravada na súa propia pel, con aquela triloxía o autor propúxose novelar o que poderíamos denominar a xenealoxía do franquismo. Noutras palabras, a triloxía trata de responder a pregunta: como chegamos a aquilo?

Casares concibiu a súa triloxía como unha exploración literaria da historia de Galicia na primeira metade do século XX. Non obstante, tal exploración non responde á pretensión de despregar un fresco unitario e coherente dunha grandiosa historia total, senón ao empeño por revelar os factores que frearan o progreso do país e que conduciran á trágica experiencia da guerra civil e da ditadura. Por tanto, se estamos no certo, nestas obras non se trataría unicamente de denunciar en abstracto o dogmatismo, a intolerancia e a violencia: estes males aparecen nas invencións de Casares ligados ao papel que xogaron na historia real de España e de Galicia ao longo das primeiras décadas do século XX instancias tales como a Igrexa católica, o empresariado, os intelectuais e as forzas represivas. Se cadra, o que imos dicir asombraría ao propio autor, pero a súa triloxía parece mesmamente unha variación sobre a denuncia que Castelao plasmara no seu célebre escrito de 1938 sobre “As tres pragas” que consideraba causantes da guerra civil española:

militarismo, clericalismo e capitalismo semifeudal. Pero isto faise desde a perspectiva aberta da creación ficcional e coas ferramentas propias da literatura, a través dunha serie de sucesos, episodios e personaxes inventados que se presentan como exemplares, e coa liberdade vedada ao historiador pero lícita ao novelista para mergullarse no fondo dos individuos por mor de escrutar os seus sentimentos, auscultar as súas ansias, remexer nas súas paixóns e pescudar os seus motivos.

Ilustrísima, a primeira novela do ciclo, ambientada nos comezos do século XX, narra o conflito que estoupa nunha pequena cidade de provincias (trasunto de Ourense) por causa da chegada dunha novidade cultural, un cinematógrafo. O foco da novela colócase sobre o estamento eclesiástico, deixando as “forzas vivas” da cidade –os círculos políticos e xornalísticos–, nun segundo plano. Os cóngos do cabido catedralicio, encabezados polo lectoral, consideran que o cinematógrafo é un invento diabólico que virá traer a desorde moral e minará a autoridade da igrexa, polo que desatan unha feroz campaña para que o trebello sexa expulsado canto antes. Pero o protagonista da novela, o bispo, non concorda con isto e contempla o novo aparello con máis curiosidade que escándalo, ata o punto de que, nun dos episodios máis divertidos da obra, dá en disfrazarse para asistir de incógnito a unha sesión daquel estraño espectáculo. Por tanto, o conflito desta novela ten carácter cultural, pois vén provocado pola irrupción dunha nova arte propiciada pola tecnoloxía, pero tamén é un conflito de poder: vemos aí retratado un sector clerical que, aferrado fanaticamente a unhas crenzas e uns privilexios anacrónicos, rexeita unha innovación que o pobo acolle cunha mestura de pasmo e entusiasmo. Finalmente, é o sector reaccionario o que acaba impoñéndose, provocando a violenta expulsión dos inocentes portadores da novidade.

Pero se *Ilustrísima* é unha obra amenizada polo humor, e, neste sentido, ten algo de comedia, a seguinte novela sitúanos nun escenario trágico: o *verán* do título remite ao ominoso estío de 1936, e *os mortos* son os paseados polos esbirros dos golpistas. O asunto da novela consiste no esclarecemento da morte do boticario dunha pequena vila –trasunto desta vila, Xinzo de Limia, que hoxe nos acolle–, que aparece morto nun camiño. A versión oficial é que a morte fora causada por un accidente, pero corre a voz de que se tratara dun asasinato cometido polos sicarios do propietario da Fábrica, adherido ao golpe. Nun alarde de destreza técnica, o autor constrúe o texto mediante unha serie de oficios que un funcionario xudicial eleva á superioridade, nos que se recollen os resultados dos interrogatorios a diversos veciños acerca do dito suceso. Ao fío destes informes vanse evocando os antecedentes do caso, e así imos sabendo dos conflitos que se sucederon na vila ao longo dos anos da República. *Os mortos daquel verán* é a novela máis social da triloxía, pois xira arredor dun conflito laboral, motivado

polas pésimas condicións de salubridade en que os operarios da Fábrica se ven forzados a traballar, ante a brutal reacción do patrón. Pero a complicidade do párroco co empresario introduce no conflito o elemento do fanatismo relixioso, do que acaba sendo vítima o boticario, personaxe este que introduce na obra un tema moi querido polo autor: o coñecemento científico como aliado do progreso. Entre outros méritos desta soberbia criatura de Casares, non é o menor o de terse adiantado á voga da narrativa da memoria histórica, cultivada despois con excelentes resultados por autores como o noso colega da Academia, don Manuel Rivas, que hoxe nos honra coa súa presenza.

E chegamos así a *Deus sentado no sillón azul*, que é para quen lles fala a obra cimeira do autor: o seu obxecto é a análise do papel dos intelectuais no advento do Novo Réxime, co pano de fondo das accións da guerrilla antifranquista e as represalias das forzas armadas. Se en *Ilustrísima* se deixa sentir o acento cómico e n'Os mortos predomina o trágico, *Deus sentado* constitúe unha ficción intensamente dramática. Nela volvemos de novo a Ourense, escenario de *Ilustrísima*, como para pechar o círculo da triloxía. Pero, ademais, reaparece o elemento autobiográfico, tan potente en *Xoguetes*, de xeito que a última novela da triloxía empata cronoloxicamente con esta, isto é, cos tempos da infancia do propio Casares, anoando así a triloxía coa obra que lle serve de pórtico. Nun novo alarde de pericia narrativa, o autor desenrola o nobelo de *Deus sentado* desde o punto de vista dunha muller que espreita a través da ventá da súa casa o seu veciño de enfronte, un intelectual xa caducante, que antes da guerra fora un brillante profesor con quen ela mantivera un romance. O vaidoso escritor de antano converteuse após do golpe de Estado nun exaltado apoloxeta dos salvadores da patria, e hogano rebaixouse ao papel de louvamiñeiro servil da Ditadura. Pero a muller que esculca os seus movementos non só o aborrece por isto, senón que o abomina pola súa complicidade no xuízo trucado en que un baril mozo republicano fora condenado a morte.

Ao longo da triloxía o discurso ideolóxico está expresado a través da experiencia vivida polos personaxes, que son figuras humanas de carne e óso, non máscaras de ideas, evitando a presentación descarnada dunha doutrina. Pero temos que contradicir o autor cando asevera que, por caso, en *Ilustrísima* “tiña moi claro que non quería facer unha novela ideolóxica, senón unha descrición dos feitos, dos que se podía facer a interpretación que se quixese”. Unha cousa é que as novelas non pretendan aleccionar o lector e outra ben distinta é negar o seu carácter ideolóxico. A mensaxe das catro obras que nos ocupan é moi evidente e dificilmente os seus lectores poderían soste unha interpretación delas moi distinta á que, implicitamente, os propios relatos ofrecen. Non obstante, Casares refuga o maniqueísmo e procura non cargar demasiado as tintas recorrendo ao humor, que introduce un factor de distensión e do que adoito se serve para caricaturizar os distintos sectores

representados, sen distinción. O personaxe de *Ilustrísima* que encarna a oposición ao clero regresivo é un bispo, non un librepensador, de xeito que o conflito se localiza dentro da igrexa. Pero, conforme avanza a triloxía, aumenta a tensión, a polarización vai a máis e o humor acaba por evaporarse, ata estar totalmente ausente de *Deus sentado*. Pero aínda nesta obra a figura do abxecto protagonista aparece humanizada pola mirada que nola filtra, que é a dunha muller que estivo namorada del e que rememora con punxente saudade episodios daquel vello amor.

Xa que logo, a caracterización destas obras como impugnacións do fanatismo, o dogmatismo e a violencia queda curta. Casares concibiu un ciclo histórico que arrinca da súa propia experiencia vital e se retrotrae ao comezo do século pasado, tentando identificar as ideoloxías e os sectores sociais concretos que se opuxeron ao progreso do país e que, cunha actitude inflexible de defensa violenta dos seus inxustos privilexios, o arrastraron á catástrofe. Foron o clero dogmático e a prensa reaccionaria que fomentaron o fanatismo e combateron con saña a renovación cultural e o progreso científico, foi o empresariado avaricioso que se enriqueceu explotando desapiadadamente os traballadores sen preocuparse da mellora das súas condicións de vida e traballo, foron os intelectuais irresponsables que alimentaron a fogueira do fanatismo, enxalzaron a violencia e aplaudiron o totalitarismo, foi o exército ao servizo dos vellos poderes que non dubidou en esmagar o seu propio pobo, desatar unha guerra civil e implantar unha despótica ditadura. O noso autor despreza as súas teses sobre a nosa historia recente coa súa característica finura, dun xeito sutil, conciso e matizado, evitando os espaventos e as grandilocuencias, pero cunha contundencia de fondo demoledora.

Así era aquel gran narrador, de intelixencia preclara, pensamento reflexivo e serena expresión, apaixonado pola literatura, erudito na historia, amante das artes e das ciencias, firme defensor da liberdade, namorado da súa terra, sempre leal ao seu pobo e fiel á súa lingua.

Permítanme rematar a miña alocución tecendo unha homenaxe ao vello amigo, a quen tanto quixen e a quen tanto debo, en forma de imaxinario epígrafe para unha inexistente compilación da súas obras completas. Cunha chiscadela de complicidade literaria non exenta de humor, vai redactado nun arremedo do galego antigo, que a el tanto lle chistaba:

Aqui começan os artigos moy enxeñosos e garridos e os ensaios sotís e ben parados, os escritos brandidos e perfeitos, os fermosos e prazenteiros libros, os relatos deleitábeles a marabilla e saborosos de leer e ouvyr, e as novelas fabulosas de infinitas invençons que fixo e ordenou no seu tempo o ilustre letrado, discreto varon e senlleiro escritor, meestre que foy enas sublimes artes da imprensa e das belas letras, CARLOS CASARES MOURIÑO, o qual,

polo seu nobre corazón e o seu ánimo gentil, e polo seu basto talento, recto entendemento e grande estudo, e pola graça infusa que Natura en el deitou, foy esmalte e prez, e luz e espello, e galardón e coroa de todos editores, letraferidos e narradores que ata hoje foron ena Terra de Galiza, que el tanto honrou.

Do que damos fee ena vila de Ginço da Limia, en que ele foy criado, dezasete días andados do mes de mayo do ano do Señor de 2017, Día das Letras Galegas a el dedicado.

Dixen.